

С. Д. Гринько*

ДИГЕСТИ ЮСТИНІАНА ЯК ДЖЕРЕЛО РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Якщо наука багато в чому зобов'язана своїми знаннями римського права конституціям, то ще в більшій мірі вона зобов'язана цими знаннями творам римських юристів. Юристи не лише безпосередньо творили римське право, не лише побічно брали участь у створенні конституцій і наступній їх переробці, але вони залишили нам і свої твори. За допомогою цих творів сьогодні можливе досить повне пізнання римського права. Правда, творів римських юристів, особливо більш давніх, збереглося небагато. Однак навіть те, чим володіє сьогодні наука, становить головне джерело римського правознавства.

Імператор Юстиніан увійшов до світової історії не лише як останній римський правитель (за деякими джерелами перший візантійський правитель), який об'єднав більшу частину Східної і Західної Римської імперії, а головним чином як імператор який усвідомлював, що держава ґрунтується не лише на силі зброї, але і на праві. Він провів кодифікацію усього римського права і законів для створення єдиної правової системи, за допомогою якої намагався повернути стабільність Римській державі.

Кодифіковані Юстиніанівські збірники римського права відомі сьогодні як *Corpus juris civilis* (ця назва затвердилася за ними після їх видання Діонісієм Готофредом).

Звід Юстиніана не подібний до сучасної кодифікації. Його укладачі проявили самостійність у виборі наданих в їх розпорядження матеріалів, відповідно до вимог і духу того часу. Звідси і випливають усі переваги і недоліки цього законодавства. Перевага його полягає в тому, що тут перед нами право у своєму русі і розвитку, а не в одних лише визначеннях і правилах: воно начебто створюється з окремих практичних ситуацій внаслідок обговорення та спорів юристів. Окремі фрагменти пронизані життям. Ми чуємо слова великих знавців права. Вони діляться з нами своїми сумнівами і повідомляють нам обґрунтування своїх рішень. Ми працюємо, ми думаємо разом з ними¹.

Corpus juris civilis складається із Інституцій, Дигест, Кодекса і Новел. Дигести вважають ядром кодифікації Юстиніана, найбільш значною за обсягом і найбільш важливою частиною, яка цікавила істориків та юристів протягом багатьох століть. Так історики-романісти вивчали історію їх створення, а юристи-романісти досліджували зміст тексту Дигест та його рецепцію в національне право країн Європи. Так, В. Сінайський у своїй роботі з історії джерел римського права (1911 року) детально розглянув твори римських юристів, які покладено в основу змісту Дигест, та ознайомлює читача із біографією римських юристів-письменників².

Щодо сучасних романістів, то слід назвати Л. Кофанова та Д. Дождева. Заслуга Д. Дождева полягає в тому, що він у підручнику з римського приватного права розглядає основні проблеми, з якими зіткнулася комісія Трібоніана при

© Гринько С. Д., 2007

* професор кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Виндшейд. Учебник пандектного права. Том 1. Общая часть / Пер. С. В. Пахмана. — СПб., 1874. — С. 14.

² Гудсмит Ж. Е. Курс пандектов. Общая часть / Пер. Л. О. Снегирева. — М., 1881. — 383 с.

створенні тексту Дигест. А найбільший внесок до сучасної романістики зроблено Л. Кофановим, під редакцією якого було видано повний переклад усіх Дигест Юстиніана, при цьому більшу частину перекладу творів зроблено ним безпосередньо. Перекладався лише текст, що не був перекладений І. Перетерським (переклад І. Перетерського складає близько 30 % обсягу тексту), крім того, його текст був відредагований, і ті місця, що залишені ним без перекладу, було замінено російськими еквівалентами. Сім томів Дигест Юстиніана містять латинський текст і паралельно російський переклад³.

Однак серед романістів відсутня визначеність щодо тлумачення тексту Дигест Юстиніана, що відображається в розбіжностях у викладенні матеріалу в підручниках з римського приватного права.

Метою нашого дослідження є провести історико-правовий аналіз Дигест Юстиніана та розкрити їх значення для вивчення римського приватного права, розмежувати поняття “Дигести (Пандекти) Юстиніана” та “пандектне право”, визначити недоліки тексту Дигест Юстиніана та умови, за яких слід ознайомлюватися із його змістом.

Дигести Юстиніана — це збірник творів римських юристів, що містить їх вислови і думки з найбільш важливих питань римського права. Над створенням Дигест працювала комісія на чолі з Трібоніаном, який був квестором священного імператорського палацу і брав участь у створенні Кодексу. До складу комісії входили 15 чоловік, з яких два професори з Константинопольської академії (Теofil і Кратин) та два з Беритської академії (Дорофецій і Анатолій), а також 11 адвокатів. У розпорядження комісії Трібоніан надав свою особисту юридичну бібліотеку, яку склали рідкісні видання римських юристів. Крім того, він зібрав звідусіль більше як 2 тис. творів римських юристів різних часів. Комісії необхідно було вивчити більше як 3 тис. сучасних друкованих листків або більше як 100 об’ємних томів. Із усієї цієї кількості творів необхідно було вилучити найкраще і об’єднати разом таким чином, щоб створити стрункий, логічний збірник, зручний для користування діючими суддями і адвокатами-практиками. Деякі дослідники, наприклад, австрійський учений Франц Гофман (у 1900 році) висловив сумнів щодо можливості створення Дигест за три роки. 16 грудня 533 року Дигести було обнародовано і повідомлено учителям права, а в імперії Юстиніана вони вступили в законну силу 30 грудня 533 року⁴.

Виданню Дигест передувала конституція “*Deo auctore*” від 15 грудня 530 року, де Юстиніан вказує причини створення Дигест та дає настанови Трібоніану та його комісії щодо мети їх діяльності та змісту Дигест. Так, необхідність Дигест зумовлена тим, що: а) усі галузі законів, створені від заснування Риму і йдуть від Ромулових часів, змішані настільки, що вони поширюються безмежно і їх не здатні охопити ніякі здібності людської природи; б) після створення Кодексу Юстиніана, затвердженого 7 квітня 529 року, завдяки якому вирішено малі і незначні справи, було почато загальне і найбільш повне виправлення права для того, щоб зібрати і виправити усі римські узаконення і включити до однієї книги багаточисленні розрізнені томи авторів⁵.

Перед Трібоніаном та його комісією було поставлено наступні завдання: а) створити із усіх книг з римського права одну, яка вмістила б усі; б) щоб не було ніяких можливих повторень і протиріч; в) не слід змішувати твори осіб,

³ Дербург Г. Пандекти. Том 3. Обязательственное право / Пер. П. Соколовского. — М.: Университетская типография, 1904.

⁴ Там же. — С. 12-14.

⁵ Там же. — С. 27-33.

які визнані авторитетами, та твори тих осіб, які такими не були; г) усунути усе те, що є недосконалим, щоб твір був достатнім і найпрекраснішим; виправити усе неправильно написане; д) в усіх частинах книг не повинна мати місце ніяка антиномія, а повинні бути єдина згода, єдина послідовність, без протиріч; е) для того щоб уникнути повторень, не дозволяється повторно використовувати положення із старого права, так як непорушності закону імператорських конституцій уже досить для їх юридичної сили, окрім випадків випадкового поділу чи усунення прогалин в тексті чи неповноти дослідження.

Якщо уважно прочитати передмову Юстиніана до Дигест, то ми зрозуміємо, що вони були створені не з причин нестачі юридичних документів, починаючи з епохи Ромула, а навпаки, через надзвичайно велику їх кількість та велику кількість юридичних моментів до цивільного права, що перевищує людські здібності.

Дигести мають досить своєрідну внутрішню структуру, яка сьогодні покладена в основу побудови багатьох кодифікованих актів (наприклад, новий Цивільний кодекс України побудований за пандектною системою). Вони складаються з 50 книг, які поділяються на титули, що містять витяги із творів 39 римських юристів, як правило, епохи язичних імператорів. Витяги ці містять ім'я автора і назву твору, з якого вони взяті. Їх прийнято називати законами — *leges*. Деякі з новітніх письменників говорять у цьому випадку про фрагменти, так як ці витяги мають мало спільного із законами; у сучасному розумінні — це наукові дослідження, які ніяк не втратили свого характеру від того, що Юстиніан проголосив їх законами.

Всередині кожного титулу кожної книги (крім 30-32-ї) цитати розташовані в наступному порядку: а) цитати з творів, що коментували цивільне право. Так як ще в класичну епоху найкращим коментарем Законів XII таблиць було визнано твори Сабіна, то юристи коментували не самі закони безпосередньо, а коментар Сабіна до них, тому такі твори називали «Коментарями до Сабіна». Сучасні вчені цю першу частину кожного титулу називають «масою Сабіна»; б) далі зазвичай слідує відбірка цитат з творів, що коментували преторські едикти, звідси походить назва другої частини титулу — «маса едикту»; в) потім йшли витяги з творів за типом юридичних відповідей (*responsa*). Так як найчастіше це були відповіді Папініана, то ця частина одержала назву «маса Папініана»; г) іноді були і додаткові цитати (*appendix*). Звернення уваги на такі особливості структури кожного титулу Дигест, на думку вчених, зумовлено тим, що в комісії Трибоніна самостійно працювали три підкомісії, кожна зі своїм видом творів⁶.

Юстиніан запропонував ще одну структуру Дигест. Слід зазначити, що в VI ст., не зважаючи на заборону християнської церкви, багато людей, зокрема і Юстиніан, захоплювалися астрологічним вченням, наприклад про парад планет і музику сфер. Юстиніан порівнював сім розділів Дигест із семи планетами сонячної системи. Так, наприклад, описуючи одну із семи частин Дигест, Юстиніан вживає дієслово (глагол?) *exoriri* (піднесення над небосхилом). Взагалі він намагався подати свої Дигести саме як музику сфер, тобто як саму досконалість.

Першу частину Дигест Юстиніан називає «*Prota*», з грецької — «початок». Вона включає в себе 1-4-у книги, що містили загальні положення права і судочинства, які вивчалися студентами першого року навчання поряд із Інституціями Юстиніана. Друга частина «Про суди» («*De iudiciis*») включає в себе 5-11-у книги Дигест, третя частина «Про речі» («*De rebus*») створена із 12-19-ї книг. Ці книги вивчалися студентами другого і третього року навчання. Четверта частина, що називається «*Umblicus*», що означає «середина» чи «пуп»,

⁶ Там же. — С. 5.

включає в себе 20-27-у книги. П'ята частина “Про заповіти” (“*De testamentis*”) складається з 28-36-ї книг Дигест. Четверта і п'ята частини Дигест вивчалися студентами четвертого року навчання. Нарешті, шоста частина, що включає 37-44-у книгу, і сьома частина, що складається із 45-50-ої книги, не має особливої назви і вивчалася студентами самостійно на п'ятому році навчання. Таким чином, ми бачимо, що Дигести мали не лише прикладне практичне значення як основний довідник для практикуючих юристів, а були обов'язковим навчальним посібником для студентів юридичних академій Візантійської імперії⁷.

Відносно тексту Дигест, то тут необхідно вказати на наступне:

1) Найважливішим є рукопис, який раніше належав місту Піза і називався *Pisana*. В подальшому цей рукопис перейшов до міста Флоренції і тепер відомий під назвою *Florentiana*. Його було виготовлено у Візантії на початку VII ст., хоча її і не можна назвати власним примірником самого Юстиніана, як це думали раніше. Він майже не має пропусків і в деяких частинах був два рази переглянутий коректорами. При цьому другу редакцію, як наслідок впливу поглядів більш нового часу, слід вважати джерелом менш авторитетним порівняно з першим. Крім того, у рукописі збереглися ще витяги досить давніх рукописів невеликих розмірів — Неаполітанські і Поммерсфельдські фрагменти.

2) Далі нараховують велику кількість так званих рукописів “*Vulgatae*”, написаних за часів глосаторів і пізніше. На думку Моммзена, їх кількість доходить до п'ятисот. “*Vulgatae*” порівняно із “*Florentiana*” мають значення лише настільки, наскільки вони можуть допомогти виправленню її за іншими джерелами.

3) Досить обмежене значення мають так звані *lectio Haloandrina*, тобто редакція Галоандера в його виданні Дигест 1529 року. Дотримуючись напрямку своїх часів, Галоандер намагався до можливої розбірності тексту, внаслідок чого він не так суворо дотримувався рукописів своїх попередників.

4) Важливим засобом для відновлення дійсного тексту Дигест, поряд із Флорентиною, є грецькі джерела за часів після Юстиніана, а особливо текст Базиліка⁸.

Дигести Юстиніана увійшли до історії правознавства як Пандекти (*Pandekten*), що містять загальну теорію приватного права, яка розроблена багатовіковою теоретичною і практичною діяльністю римських юристів, тому їх використовували не лише як закони, але і як підручник.

У західній юридичній літературі загальна теорія цивільного права, яка покладена в основу кожного сучасного цивільного кодексу, відома як пандектне право. Основними працями з пандектного права є курси пандектів Ж. Гудсмана⁹, Г. Дернбурга¹⁰, Віндшейда¹¹ та інших. Так, вони визначають пандектне право як загально-германське цивільне право римського походження. Загально-германське цивільне право складається з трьох головних частин, а саме: а) з римського права у тому вигляді, в якому воно встановлено в юстиніанівських *Corpus juris civilis*; б) з норм канонічного права; в) із звичаїв і законів германського походження. Серед цих трьох складових частин римське право займає перше місце; так як більшість норм загально-германського права — римського походження. Але більшого значення має та обставина, що вся система загально-германського права ґрунтується на римських правових ідеях. Наприклад, поділ права на публічне і приватне, розмежування особистих і речових прав у сфері майнових прав та інше.

⁷ Там же. — С. 14.

⁸ Віндшейд. Указ. работа. — С. 21.

⁹ Дернбург Г. Пандекти. Том 2. Обязательственное право / Пер. П. Соколовского. — М., 1911.

¹⁰ Віндшейд. Указ. работа.

¹¹ Дернбург Г. Пандекти. Том 1. Общая часть / Пер. Г. Фон Рехенберга. — М.: Университетская типография, 1906.

Римське право стало діючим в Германії не в силу законодавчого акта, а подібно звичаєвому праву, тобто через дотримання його не народами, а юристами, які обґрунтовували ним свої рішення і думки. Як за формою, так і за змістом воно було настільки вище туземного, що уявлялося не національним, а загальним правом. Застосовуючи римське право, германські юристи, охоплені пануючим в ті часи напрямком, були безмежно віддані античній культурі. На думку Штоббе, юристи, які вивчали римське право в Болоньї і які намагалися перенести його до своєї вітчизни, ніяк не усвідомлювали, що вони нав'язують своєму народу чуже право і що не всі постанови *Corpus juris* можуть бути застосовані. Думали, що переноситься не чуже право, а застосовується лише найбільше за своїм розвитком закінчене право. Цьому сприяла ще властиве тому часу відсутність історичного розуміння). Ця обставина підкріплювалася ще тією ідеєю, що римська імперія, корону якої носила германська імперія, є лише продовженням стародавньої імперії римських імператорів, і тому кодифікація Юстиніана повинна володіти тією обов'язковою силою, що й імператорські закони. Римська імперія вважалася всесвітньою, так і римське право вважалось обов'язковим для усього світу¹².

Джерелом пандектного права є лише юстиніанівське право, а не до і після юстиніанівське право, так як римське право прийнято в Германії у тому вигляді, у якому воно викладалося в Болонській школі, якій було відоме лише юстиніанівське право.

У Болонській школі не викладалося все юстиніанівське право, про що свідчать глоси, тобто пояснення, які викладач правознавства писав на примірнику свого тексту для того, щоб подібно іншим книгам вони зберігалися, переписувалися і поширювалися. Не все юстиніанівське право було глосоване, так як глосатори мали недостатньо джерел римського права, проте вважали деякі положення такими, що застосувати не можна. Головна заслуга школи глосаторів в тому, що вона не обмежувалася поясненням та розкриттям витягів, зібраних в *Corpus juris*, але і вказувала на співвідношення і відношення між сторінками щодо одного і того ж предмета і цим відкривала шлях до повного і точного знання джерел, єдиного твердого підґрунтя науки про догму права. Недоліком діяльності даної школи було те, що глосатори мали недостатньо літературних відомостей, щоб скласти собі ідею історичного розвитку права. В їх очах римське право не є твір багатьох віків; вони в ньому бачили імператорську компіляцію, як би послану з неба¹³.

Однак внесок глосаторів до правознавства був більш значний порівняно із діяльністю коментаторів, так як для перших предметом досліджень були самі джерела, а коментатори притримувалися лише глосів, внаслідок чого оригінальність і свіжість зникла з їх літератури.

Видання Дигест після XVI ст. з'являлися як з глосами, так і без них. Вже на початку XVII ст. усі видання були без глос. Найбільш повний коментар Дигест, а також і усієї кодифікації Юстиніана надав глос Аккурій, створений в XIII ст. Глосований рукопис і друковані видання розпадаються на п'ять томів: 1-а частина: *Digestum Vetus*, тобто Пандекти до 2-го титула 24-ї книги включно; 2-а частина: *Infortiatum*, тобто Пандекти до кінця 38-ї книги; 3-а частина: *Digestum Novum*, тобто Пандекти від 39-ї книги до кінця; 4-а частина: *Codex* (дев'ять перших книг); 5-я частина: *Volumen* чи *Volumen parvum*, містить три останні книги Кодексу, Новели і Інституції¹⁴.

¹² Там же. — С. 2-3.

¹³ Там же. — С. 6.

¹⁴ Дернбург Г. Пандекти. Том 2. Обязательственное право / Пер. П. Соколовского. — М., 1911. — С. 3.

Другий більш короткий коментар видано Діонісієм Готофредом в 1583 році, який після цього часто перевидавався. Головне досягнення коментаря Готофреда полягало в тому, що він наводить у ньому паралельні місця, тобто однорідні і близькі один до одного за змістом вислови і антоніми — закони протиріччя. Лише шляхом зіставлення окремі місця одержали належне висвітлення¹⁵.

Серед некоментованих видань поширені видання Дигест братів Крігелів, а самий достовірний текст нам повідомляє Моммзен, який було перекладено російською мовою І. Перетерським та Л. Кофановим.

За часів глосаторів зберігся звичай наслідування у викладенні пандектів екзегетичному методу, тобто за порядком пандектів. Але з XVI ст. Франциск Канаус вказав на інший шлях, а Доно у вступі до своїх коментарів довів нелогічність і абсурдність екзегетичного способу, замінивши його на інший. У XVI і XVII ст. було за звичай зберігати порядок глав пандектів, викладаючи вільні і систематичні тлумачення окремих частин кожної глави. У XIX ст. була прийнята система Гуго наступного змісту: загальна частина (про особи чи суб'єктів права, про речі, про виникнення і припинення прав, про застосування права і способи їх оцінки), речове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право¹⁶.

За таким методом кодифікації не можна було досягти суворої упорядкованості і повної єдності. Систематизація правових норм обмежується тут одним лише розміщенням їх за різними рубриками з певною назвою. В окремих рубриках (титулах) усе перемішане. Порядок фрагментів, з яких складаються окремі титули пандектів, визначається залежно від розподілу між окремими відділеннями редакційної комісії тих юридичних творів, з яких ці фрагменти були запозичені. В XVIII ст. ця обставина стала предметом самого різкого осуду, однак вже з XIX ст. правознавці дивляться на це більш об'єктивніше¹⁷.

Відносно критики тексту Дигест, то слід звернути увагу на наступні правила: 1) в манускриптах чи взагалі не буває роздільних знаків, чи вони зустрічаються рідко: видавці часто ставили їх довільно і переміщали; 2) співзвучні склади іноді упускалися; 3) іноколи зустрічаються переміщення букв і складів; 4) скорочення, sigla, що містяться в *Corpus juris*, не зважаючи на заборону Юстиніана, іноколи пояснюють помилкою чи взагалі залишають без уваги; 5) відносно критики тексту Базиліка і особливо давніх *Scholies*, які не досліджені повністю, слід мати на увазі, що перевагу з них мають ті, які є екстрактами з Доротеїського вказівника, який є буквальним перекладом одного із компіляторів¹⁸.

Відносно тлумачення тексту Дигест, а також і усього зводу Юстиніана, то слід керуватися наступними вказівками:

1) Дигести, які повинні були, як і Кодекс, бути збірником законів, повинні були містити в собі лише постанови, що мали силу ще за часів Юстиніана. Тому не слід дивуватися, що компілятори могли робити такі зміни, модифікації і доповнення, які на їх думку були необхідними у зв'язку з поставленою метою. Це спричинило наявність великої кількості фрагментів, які увійшли до *Corpus juris* і не мають нічого спільного із справжнім текстом. Таким чином, видозмінені положення тексту відомі під іменем «*Emblemata Triboniani*».

2) Компілятори, які не бажали робити скорочення, що було взагалі заборонено, відображали одну частину тексту, упускаючи решту. Звідси причина того, що ми не знаходимо в їх текстах логічного зв'язку, який існує в оригіналі.

¹⁵ Виндшейд. Указ. работа. — С. 16.

¹⁶ Дернбург Г. Пандекти. Том 2. Обязательственное право / Пер. П. Соколовского. — М., 1911. — С. 17.

¹⁷ Виндшейд. Указ. работа. — С. 5.

¹⁸ Дернбург Г. Пандекти. Том 2. Обязательственное право / Пер. П. Соколовского. — М., 1911. — С. 25-27.

3) У зв'язку з цим виникла так звана подвійна інтерпретація, яка мала місце в ті часи, коли було необхідним надати деяким висловам інший зміст.

4) Щоб зрозуміти деякі місця Дигест, слід звертати увагу на ім'я юрисконсульта і на назву книги, з якої фрагмент взято, а також і на зміст твору. Компілятори часто розміщували свої витяги там, де не слід було їх розміщувати, що надавало їм іншу суть порівняно з оригіналом.

5) Дигести містять в собі фрагменти, які суперечать між собою і не відповідають деяким місцям Кодексу чи Інституцій, хоча Юстиніан не допускав ніяких протиріч¹⁹.

На жаль, надійність Дигест у розумінні пізнання творів римських юристів у їх оригінальному вигляді викликає сумнів. Справа в тому, що комісія по створенню Дигест скорочувала, додавала, виправляла оригінальний текст римських юристів. Додатки та виправлення називають зазвичай інтерполяціями (*emblemata Triboniani*). Звідси важко бути впевненим, що цитуючи будь-яке місце з дигест, ми ознайомимося з оригінальним текстом того чи іншого юриста. Тому в науці було зроблено спробу: 1) найбільш у повному обсязі встановити і зібрати інтерполяції; 2) розробити засади, за допомогою яких було б можливим відновити оригінальний текст юристів чи лише констатувати інтерполяцію²⁰.

Таким чином, Дигести Юстиніана є найбільш значною частиною кодифікації Юстиніана, що дійшла до наших часів. Саме в Дигестах закладено основу загальної теорії цивільного права, основні положення якої були рецепційовані до сучасного цивільного права і законів країн Європи. Крім того, процес рецепції триває і сьогодні, про що свідчить структура та зміст нових кодифікованих актів та інших законів. Завдяки Дигестам до нас дійшли твори видатних римських юристів, як Юліана, Папініана, Павла, Ульпіана та багатьох інших. Твори цих видатних юристів важливі і для пізнання римського права. Але вони мають для нас тим більше значення, що в їх основі лежать праці попередніх юристів. Тобто в творах видатних римських юристів, що збереглися в Дигестах, начебто зосереджено усе право юристів стародавнього світу. Дигести Юстиніана не є актом безумовним, оскільки безумовних актів взагалі не існує. Але Дигести, як і усе римське право, є результат юридичної праці тієї частини людства, на долю якого переважно над усіма досі відомими історичними народами випало найбільше збагачення культури права. *Римське право не є саме право, як і грецьке мистецтво не є саме мистецтво; але розумовий капітал людства в такій же мірі виріс від грецького мистецтва, як і від римського права*²¹.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 8 від 1 березня 2007 року)*

¹⁹ Там же. — С. 28-32.

²⁰ Гудсмит Ж. Е. Указ. работа. — С. 159.

²¹ Дернбург Г. Пандекти. Том 1. Общая часть / Пер. Г. Фон Рехенберга. — М.: Университетская типография, 1906. — С. 16.